УДК 94 (477) «1861/1863» : 070.1 : 316.77'33 (045)
DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.351

Армен Тоноян*

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК МОВА НАУКИ У ПОГЛЯДАХ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861–1863 РР.)

Анотація: *У статті висвітлюється роль журналу «Основа», як першої легальної трибуни українофілів Російської імперії, у формулюванні уявлень про українську мову як потенційну мову науки. Особливу увагу приділено концептуальним позиціям П. Куліша та М. Костомарова. П. Куліш послідовно наголошував на потребі витворення високого художнього стилю як основи для формування наукової мови, тоді як М. Костомаров, передбачаючи загрозу культурної асиміляції, закликав до невідкладного створення україномовного корпусу наукових текстів. Через аналіз публікацій, приватного листування та редакційних рішень, висвітлено конкретні практики трансформації української мови як мови наукового знання. Висновки засвідчують, що попри численні виклики від нестачі авторів до внутрішніх конфліктів і брак якісної комунікації з кореспондентами, редакція «Основи», передусім взоруючись на ідеї П. Куліша і М. Костомарова, ініціювала перші системні кроки до творення української наукової мови.*

***Ключові слова**: журнал «Основа», мовне питання, редакційна політика, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, українофільство, друга половина 19 ст.*

Постановка проблеми. Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. стала одним із каталізаторів внутрішніх змін в імперії. У цей період преса перетворилася на потужну трибуну формування громадської думки, а публічна критика на сторінках деяких популярних видань набула значної ваги. Потрапити під критику популярного сатиричного журналу «Искра» на початку 1860-х рр. було гірше, ніж опинитися під судовим переслідуванням, оскільки публічний осуд мав триваліші наслідки[1]. Тож видавці та літератори часто сприймали газетно-журнальний простір як своєрідну арену, на якій вони воюють засобами друкованого слова за поширення ідей та уявлень. Характерним є рішення російського педагога, редактора «Журнала для воспитания» О. Чумікова у 1865 р. поступитися «педагогічною ареною більш молодим бійцям», які прагнули змінити рутину в сфері виховання та просвітництва[2].

Саме у цьому середовищі народився та функціонував журнал «Основа» (1861–1863 рр.) – перший легальний двомовний щомісячник українофілів, що вийшов у столиці імперії. Для петербурзької публіки цей часопис був унікальним за тематикою, адже зосереджувався виключно на українському просторі: як внутрішньому (південно-західні

* *Тоноян Армен Араікович* – аспірант 3-го року навчання, викладач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету Україні «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна). ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1643-2986; e-mail: artonoian96@gmail.com

[1] *Быховский Н.* Из архива Курочкинской «Искры». *Литературное наследство*. 1936. Т. 25/26. С. 606.

[2] *Чумиков А.А.* Мои цензурные мытарства. *Цензура в России в конце XIX – начале XX века: Сборник воспоминаний*. Санкт-Петербург, 2003. С. 45.

губернії, Крим і Кубань), так і закордонному (Галичина і Закарпаття)[3]. Регіональність, утім, не завадила «Основі», за словами літературознавця Г. Грабовича, тримати гідну інтелектуальну якість посеред іншої преси[4] та, на думку історика Ф. Бауманна, трансформувати місцевий діалект у повноцінну літературну мову[5]. Власне, останнє і становить дослідницький інтерес цієї статті.

Попри наявність розвідок про мовні характеристики «Основи», зокрема у контексті правопису П. Куліша («кулішівки»)[6], у науковому обігу досі бракує концептуального пояснення, як саме «Основа» впливала на формування української наукової мови. З одного боку, її внесок є очевидним: «Основа» відкрила простір для українського письменства. З іншого – навіть побіжний погляд на пропорційність мови свідчить про переважання російськомовних текстів у журналі, а наукові україномовні тексти взагалі залишалися рідкістю. Отже, постає необхідність не ретроспективного аналізу, а детального висвітлення свідомих редакційних стратегій: як «Основа» (не)створювала передумови для наукової легітимації української мови? Чи справді редакція уявляла майбутнє української як повноцінної мови науки, і, якщо так, то які критерії науковості української мови проглядаються у публікаціях «основ'ян»? *Мета статті* – висвітлити механізми трансформації української мови у науковий стиль в трактуванні провідних україно філів «Основи».

Огляд літератури. Проблему становлення української наукової мови на шпальтах «Основи» неодноразово порушували у науковій літературі, причому дослідники різних політичних спрямувань відзначали її важливу роль у цьому процесі[7]. В межах статті доцільно звернутися до ключових праць, які торкалися проблематики «основ'янської» мови.

М. Бернштейн, автор першої монографії з історії журналу «Основа», звертав увагу на спроби часопису створити українську наукову мову, однак визначав ці зусилля як «штучне експериментаторство»[8]. Подібна оцінка зумовлена тим, що П. Куліш, провідний ідеолог

[3] *Белозерский В.* II [Друге передплатне оголошення]: С января 1861 года будет издаваться «Основа», южнорусский литературно-ученый вестник. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 545; *Левченко М.* Места жительства и местные названия русинов в настоящее время. *Основа*. 1861. № 1. С. 264.

[4] *Грабович Г.* Посмертна рецепція Шевченка: перший етап (1861 рік). *Тарас Шевченко в критиці*. Київ, 2016. Т. 2: Посмертна критика (1861). С. XX.

[5] *Бауманн Ф.* Розділена династія. Родинна історія російського й українського націоналізмів. Львів: Локальна історія, 2025. С. 44.

[6] *Шаркань В.* Синтаксичні особливості наукової мови Пантелеймона Куліша. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць)*. 2006. Т. 10. С. 199-206; *Шаркань В.* Морфологічні та словотворчі особливості мови букваря Пантелеймона Куліша (1857) з погляду сучасних норм. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. 2008. Т. 92. № 79. С. 78-83; *Даниленко А.* «Пиши, як мовиш...», або Чому Пантелеймон Куліш не став творцем сучасного українського правопису. *Мовознавство: Науково-теор. журнал Ін-ту мовознавства ім. О.О. Потебні*. 2012. № 4. С. 37-54.

[7] Див.: *Тоноян А.* Журнал «Основа» (1861-1863 рр.) в історіографії 1863-1939 рр.: еволюція дослідницьких підходів та інтерпретацій. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Історія та археологія»*. 2024. № 6. С. 1203, 1211, 1213. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-6(24)-1198-1231; *Тоноян А.* Журнал «Основа» (1861-1863 рр.) в історіографії: динаміка наукового осмислення від початку Другої світової війни до сьогодення. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Історія та археологія»*. 2024. № 9. С. 1100-1102, 1106-1107, 1110-1112, 1115, 1118-1119, 1125-1126. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-9(27)-1093-1141.

[8] *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років XIX ст. Львів: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 55.

української мови в межах «Основи» був неприйнятним для радянської науки, що унеможливлювало повноцінне осмислення цієї теми у радянську добу. В роботі також зустрічаємо не підкріплені відповідними фактами твердження про те, що російський публіцист М. Чернишевський «першим поставив перед українською громадськістю завдання створення наукової літератури рідною мовою»[9]. Разом з тим, М. Бернштейн влучно зауважував, що мовна політика «Основи» була чіткою програмою, в рамках якої згодом працювали нові покоління українських інтелектуалів, зокрема у Галичині[10].

З-поміж новітніх напрацювань слід виділити спільну статтю А. Котенка, О. Мартинюк та О. Міллера, в якій проаналізовано зміну семантичного навантаження понять «українець» і «малорос» у часі, що збігався з появою «Основи»[11]. На погляд дослідників, ця зміна мала національний характер, адже ментальна мапа навколо терміну «українець» відтепер збігалася з етнічними українськими територіями, що охоплювали Російську й Австрійську імперії[12]. Як підмічає щодо цієї публікації Ф. Бауманн, термін «малорос» також набуває іншої конотації у цей же період, асоціюючись з лояльними до імперії жителями українських губерній. Відтак він втрачає нейтральність і може звучати як схвально, так і зневажливо залежно від контексту[13].

Науковий стиль на сторінках «Основи» з погляду мовознавства докладно розглядав В. Шаркань у дисертації та численних статтях. Автор присвятив конкретну статтю щодо наукового стилю в журналі «Основа», де проаналізував різні погляди кореспондентів часопису (не лише провідних ідеологів) на це питання. Не зовсім можна погодитися із зарахуванням В. Шарканем публікацій з розділу «Вісті» до складу наукових праць українською мовою[14], радше це були короткі публіцистичні кореспонденції у вигляді відкритих листів у редакцію. При цьому автор звернув увагу на деталь, яку часто ігнорують дослідники української мови в «Основі»: у російськомовних публікаціях часопису також зустрічалися істотні зразки української мови, зокрема в етнографічних працях М. Номиса «Різдвяні святки» та А. Свидницького «Великдень у подолян»[15].

Окреме місце у дослідженні посідає робота В. Дудка, присвячена практикам двомовності на сторінках «Основи». Дослідник переконливо продемонстрував, що редакція прагнула поєднати інтереси україномовного та російськомовного читача, однак часто за рахунок першого[16]. У монографіях «Тарас Шевченко: джерелознавчі студії» (2014 р.) і «"Основа" та її епоха: Джерелознавчі студії» (2024 р.) В. Дудко зібрав ключові свідчення про співпрацю редакції з П. Кулішем і М. Костомаровим, які були провідними інтелектуалами

[9] Ibid. С. 55.
[10] Ibid. С. 56.
[11] *Котенко А., Мартинюк О., Міллєр А.* «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії. *Український гуманітарний огляд*. 2012. № 16–17. С. 55–115.
[12] Ibid. С. 81–82.
[13] *Бауманн Ф.* Розділена династія. Родинна історія російського й українського націоналізмів. Львів: Локальна історія, 2025. С. 284.
[14] *Шаркань В.* Журнал «Основа» в контексті формування наукового стилю сучасної української мови. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2013. № 52. С. 227.
[15] Ibid. С. 227.
[16] *Дудко В.* Українсько-російська двомовність «Основи»: стратегія і практика. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 173–186.

«Основи» в питанні розвитку наукової української мови[17]. Опрацювання матеріалів із фондів Російської національної бібліотеки (далі – РНБ), відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка (далі – ВР ІЛ) та Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) стало можливим завдяки конспектам, збереженим у приватному архіві родини Дудків.

Виклад основного матеріалу. Уже перше передплатне оголошення про вихід журналу «Основа» в світ, що з 13 травня 1860 р.[18] почало адресно розсилатися потенційним кореспондентам часопису[19], містило програмні тези щодо мовної проблематики. Головний редактор В. Білозерський наголошував: мова «Південного краю», як і його побут та історія, досі не були предметом системного наукового осмислення[20]. Водночас редакція та близьке коло українофілів Петербурзької громади визнавали, що на той час неможливо було видавати журнал виняткова українською мовою[21]. На їх погляд, проблема полягала не лише в стані мови та її придатності для наукової термінології (хоча такі думки також висловлювалися), а й у відсутності масового україномовного читача й авторського кола, здатного забезпечити постійний розвиток мови через її використання та вдосконалення[22].

Ці думки посилювалися й об'єктивними обставинами. На початку 1860-х рр. читацька аудиторія не перевищувала 1 млн. осіб, а людей з вищою освітою (щоправда, статистика не враховувала жінок)[23] було близько 20 тисяч[24]. Загалом, робочі стосунки в редакції були цілком російськомовними. Це випливає як і з синхронних згадок осіб, що відвідували редакційні збори[25], так і з робочого листування між В. Білозерським і технічним персоналом редакції, зокрема М. Щербаком[26]. Цікаво, що навіть П. Куліш у лютому 1861 р. писав О. Кониському, що він листується російською, бо міркувати про предмет обговорення українською мовою забирає в нього забагато часу[27]. «Основ'яни», природно для свого часу, розуміли свою мету як перший крок до майбутнього, в якому існуватиме українська

[17] *Дудко В.* Тарас Шевченко: джерелознавчі студії. Київ: Критика, 2014. 416 с.; *Дудко В.* «Основа» та її епоха: Джерелознавчі студії. Київ: Критика, 2024. 632 с.

[18] Усі дати в статті, що відносяться до 19 ст., подано за Юліанським календарем.

[19] *Дудко В.* Передплатні оголошення «Основи»: хронологія, способи поширення. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 146-147.

[20] *Белозерский В.* І [Перше передплатне оголошення]: Об издании южнорусского литературно-ученого вестника «Основа». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 542.

[21] *Дудко В.* Українсько-російська двомовність «Основи»: стратегія і практика... С. 176-177.

[22] Ibid. С. 177.

[23] Хорошу освіту жінки могли отримати, зокрема в гімназіях, державних школах-пансіонах, а також за рахунок домашньої освіти. Детальніше див.: *Жовта І.* Колектив Київського інституту шляхетних дівчат в організації повсякдення вихованок (XIX – перші десятиліття XX ст.): дис.... д-ра філософії в галузі історії: 032. Київ, 2023. 189 с.; *Драч О.О.* Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 141-320.

[24] *Рейтблат А.И.* От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2009. С. 17-19.

[25] *Дудко В.* «Основа» як проєкт петербурзької української громади. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 89; *Дудко В.* Українсько-російська двомовність "Основи": стратегія і практика... С. 178-179.

[26] ЧІМ, інв. № Ал $\frac{17-137/21}{504}$, ЧІМ, інв. № Ал $\frac{17-137/15}{504}$ (архів родини Дудків); опублікований фрагмент одного з подібних листів архіву ЧІМ, див.: *Дудко В.* Хронологія видання «Основи». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 192.

[27] *Дудко В.* Українсько-російська двомовність «Основи»: стратегія і практика... С. 181.

наукова мова. Навіть такий символічний жест, як вказівка місяця на обкладинці журналу українською поряд із російським варіантом, з'явився лише у січневому номері за 1862 р., тобто через рік після запуску часопису.

Український історик І. Лашнюков у листі до В. Білозерського від 7 січня 1862 р. зазначав, що українська мова має потенціал не лише для художньої, а й для наукової літератури, але для цього необхідна системна філологічна розробка. Він пропонував звернутися до чеського досвіду, який міг би стати корисним зразком через схожість мов[28]. На початках «Основи» найбільш суттєвий концептуальний внесок щодо переходу української мови до наукового стилю зробив П. Куліш. Наукова мова, на його погляд, могла постати лише після того, як з'явиться високий художній стиль української, а для того він має стати серйознішим за комедійний характер мови І. Котляревського[29]. Т. Гундорова вказує, що з боку П. Куліша критика мови І. Котляревського як «низової» була дещо однобічною, оскільки «Енеїда» поєднувала бурлеск із лояльністю до імперії[30]. Вважаємо, що критика П. Куліша може також пояснюватися його реакцією на відсутність в українській мові серйозної універсальної літературної опори, такої як твори Шекспіра і Біблія. Він був переконаний, що лише переклад подібних текстів загальноєвропейського масштабу зробить українську мову придатною нести складні сенси та врешті підніме престиж мови до статусу наукової[31]. Хоча П. Куліш зробив обидва ці переклади наприкінці життя, але на початку 1860-х рр. його горизонт очікувань був більш песимістичним: він вважав, що процеси перетворення української літератури на самостійну можуть тривати ще століттями[32].

Редакційна політика «Основи» переконливо демонструє порозуміння між В. Білозерським і П. Кулішем щодо мовних питань. Головний редактор так само сприймав українську наукову мову як перспективу майбутнього, що потребувала попереднього закріплення в художній літературі. Тому, до україномовних художніх текстів висувалися значні вимоги. Л. Ященко у недатованому листі до В. Білозерського надсилав вірш «Літа мої, літа мої» з проханням оцінити його з точки зору якості української мови. Автор просив надати зворотній зв'язок навіть у разі відмови від публікації, щоб зрозуміти редакційну позицію. Невідомо, чи В. Білозерський відповів на звернення, однак рукопис було відхилено, і на листі зберігся його напис: «під потребу, але погано»[33]. Найбільше творів

---

[28] *Лашнюков І.* Редактору журнала «Основа» письма о пересылке чешских народных песен. 07.01.1862 р. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ)*. Ф. 204. Спр. 68. Арк. 1зв.; про І. Лашнюкова див.: *Копилов С.* Іван Лашнюков: Штрихи до наукової біографії. *Спеціальні історичні дисципліни питання теорії та методики*. 2002. № 8-9. С. 310-319; *Дудко В.* Стаття Івана Лашюнкова «Об отношении галицких русинов к соседям»: атрибуція, проблематика, контексти. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 285-312.

[29] *Кулиш П.* Характер и задача украинской критики. *Основа.* 1861. № 2. С. 159.

[30] *Гундорова Т.* Колоніяльність як перевдягання: «Малоросійський маскарад» Івана Котляревського. *Harvard Ukrainian Studies*. 2010-2011. № 1-4. С. 12.

[31] *Даниленко А.* Від Біблії до Шекспіра: Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови. Київ: Критика, 2023. С. 7.

[32] *Дудко В.* Українсько-російська двомовність «Основи»: стратегія і практика... С. 179.

[33] ЧІМ, інв. № Ал $\frac{17\ 107/20}{894}$ (архів родини Дудків); Л. Ященко опублікував в «Основі» низку художніх творів, серед яких «Над могилами» (№ 10, 1861), «Москаль Кирило» (№ 1, 1862), «Пташина пісня» (переклад з Ганса Андерсена, № 7, 1862), а також мовознавчу розвідку «О детском языке» (№ 8, 1861).

бракував П. Куліш, який у жовтні 1861 – березні 1862 рр. був фактично співредактором у питанні рецензування та відбору україномовних художніх текстів[34]. Така політика врешті призвела до того, що чимало кореспондентів почали скаржитися на часопис через те, що їх твори «пропадають» у редакції, адже «Основа» часто не інформувала співробітників про долю їх робіт[35]. Так, П. Огієвський-Охоцький скаржився в листі до О. Кониського від 23 квітня 1876 р., що втратив цілу книгу власних творів, надісланих до редакції «Основи». Він писав Д. Каменецькому (один із технічних редакторів «Основи», завідувач типографії П. Куліша) з приводу долі своїх творів й отриману від нього відповідь 6 квітня 1861 р. переповідає так: «надрукувати в Основі не припадає, бо скажуть: "Що Ви поштуєте нас стравою учорашньою". Я просив його повернути мій збір на мій же рахунок, але тільки і чули якогось-то Данила Каменецького»[36].

Вимоги до наукових текстів у журналі «Основа» також були високими, хоча й менш суворими, ніж до художніх. Це зумовлювалося прагненням «основ'ян» на практиці продемонструвати можливості української мови висловлювати наукові ідеї. Цей намір простежується у редакційних примітках до кількох важливих публікацій П. Куліша: «Хмельнищина» (№ 3, 1861), «Історія України од найдавніших часів» (№ 9, 1861), «Виговщина» (№ 11-12, 1861). У передмові до «Хмельнищини» та «Виговщини» редакція акцентувала, що це частина великої праці з історії України, обробленої суворо-науковим способом[37]. Натомість у коментарях до «Історії України...» робиться акцент на експериментальному характері цих текстів, які подаються як перші спроби, відкриті до критики й обговорення[38].

П. Куліш, як виходить із приміток, сам був не до кінця задоволений якістю своєї наукової мови[39]. Ймовірно, в цей період він багато експериментував, пробуючи різні підходи до української наукової мови. Як вважає В. Дудко, П. Куліш за посередництва В. Білозерського співпрацював із державним секретарем В. Бутковим у перекладі царського маніфесту від 19 лютого 1861 р. про скасування кріпацтва. Однак переклад так і не був опублікований, оскільки П. Куліш спробував стилізувати текст у дусі мови актів козацької доби, а відсутню лексику доповнював власними неологізмами. Такий підхід не задовольнив В. Буткова, який, ознайомившись із коректурою, висловив побажання, аби текст був наближений до мови українського селянства. У результаті П. Куліш відмовився від подальшої участі, й український переклад маніфесту так і не з'явився[40].

П. Куліш також заохочував інших авторів надсилати до «Основи» наукові тексти, закликаючи їх писати в ролі вчителя, звертаючись при цьому до уявного неписьменного

[34] *Дудко В.* Шевченко і Куліш в оголошенні про передплату на «Основу» 1862 року. *Тарас Шевченко: джерелознавчі студії.* Київ, 2014. С. 288.

[35] Фотокопія статті з «Киевского телеграфа» (1862 – № 18). Напрасные ожидания, или Патриархальные отношения «Основы» к ее сотрудникам и пренумерантам. *ВР ІЛ*. Ф. 112. Спр. 10 (архів родини Дудків).

[36] *Огієвський-Охоцький П.* Лист до О. Кониського (23.04.1876). *ВР ІЛ*. Ф. 77. Спр. 125. Арк. 219–219зв. (архів родини Дудків).

[37] *Куліш П.* Хмельнищина. *Основа.* 1861. № 3. С. 1; *Куліш П.* Виговщина. *Основа.* 1861. № 11-12. С. 1.

[38] *Куліш П.* Історія України од найдавніших часів. *Основа*. 1861. № 9. С. 79.

[39] Ibid. С. 79.

[40] *Дудко В.* «Каракозовська історія» і доля архіву «Основи». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 517.

селянина, якому слід доступно передати знання[41]. Іншими словами, йшлося не лише про написання тексту на наукову тематику, а про необхідність орієнтуватися на специфічного читача. Яскравим прикладом такого підходу стала стаття В. Коховського (під псевдонімом «Володько Нечуя»[42]) «Про дощ», яка була спеціально позначена як «спроба». Автор ставив за мету доволі скромне завдання на перший погляд: продемонструвати, що українською мовою цілком можливо писати про природні явища, зокрема про механізм утворення дощу. В. Коховський використав просту українську мову, в окремих місцях свідомо уникаючи наукової термінології та замінюючи її на образи із повсякденного життя. Наприклад, він порівняв утворення дощу з випаровуванням води в лазні[43]. Описуючи конденсацію пари у хмарах, автор спростовував міф, що «відьми крадуть з нема хмари, та у глечики їх заховують»[44]. З погляду педагогічного стилю, важливим є обраний наказовий спосіб першої особи множини: абзаци часто починаються із заклику «подумаймо», «помізкуймо разом» для заохочення читача. Загалом, це був доволі вдалий текст, що поєднує українську мову та просвіту, на чому й наголошував П. Куліш в першу чергу. У примітці до статті В. Коховського редакція повідомляла, що в «Основі» невдовзі буде надруковано ще одну подібну спробу авторства С. Носа, але на шпальтах журналу її так і не з'явилося[45].

Якщо П. Куліш виступав переважно як теоретик української наукової мови, то в публікації «О преподавании» (№ 5, 1862)[46] М. Костомаров, подекуди дещо всупереч ідеям П. Куліша, запропонував конкретну програму реалізації україномовних наукових текстів: «Не знаю, що скажуть інші, але мені здається, що поки південноруською мовою не передаватимуться знання, поки ця мова не стане провідником загальнолюдської освіченості, доти всі наші писання цією мовою – блискучий пустоцвіт, і нащадки назвуть їх наслідком примхи, забави переодягатися із сюртука у свитку, й приписуватимуть їх радше моді на народність, ніж любові до неї... Замість повістей, комедій, віршів – потрібні наукові книжки»[47]. У цьому фрагменті М. Костомаров наполягав на тому, що українська мова залишатиметься маргінальною, доки вона не стане інструментом передачі наукових знань. Багата художня література сама по собі не здатна забезпечити модернізацію мови, відтак, потрібні люди, що мають повноцінну освіту українською мовою, а не тільки є споживачами художньої української мови.

Втім, М. Костомаров не мав на увазі негайний переклад складних філософських чи наукових трактатів. У тій же статті він зауважував, що спроби перекласти українською,

[41] *Куліш П.* Устня мова з науки. Слово з боку. *Основа*. 1862. № 3. С. 30.
[42] *Дудко В.* Покажчик імен. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 611; З цим псевдонімом пов'язані також дві містифікації в історіографії, детальніше див.: *Дудко В.* Обкладинки «Основи»: джерелознавчий погляд. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 217.
[43] *Володько Нечуя [Коховський В.].* Про дощ (Спроба). *Основа.* 1862. № 3. С. 32.
[44] Ibid. С. 32.
[45] Ibid. С. 30; Лікар та фольклорист С. Ніс опублікував у журналі «Основа» п'ять публікацій, детальніше див: *Данилевич А.* Проблематика народознавчих студій Степана Носа в журналі «Основа». *Етнічна історія народів Європи*. 2019. № 58. С. 53-60.
[46] *Костомаров Н.* О преподавании. *Основа.* 1862. № 5. С. 1-6; Див. докладний розбір цієї публікації: *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури. *ЗНТШ.* 1918. Т. CXXVI-CXXV. С. 81–90.
[47] *Костомаров Н.* О преподавании. *Основа.* 1862. № 5. С. 1-2.

наприклад, «Космос» А. Гумбольдта або «Історію Риму» Т. Моммзена на цьому етапі розвитку мови видаються смішними[48]. Отже, горизонт очікувань залишався далеким, але, на його переконання, перші практичні кроки потрібно було робити вже зараз, щоби запустити необхідну динаміку.

На думку М. Костомарова, ці кроки вже частково втілювали П. Куліш і Д. Каменецький, видаючи у власній друкарні дешеві просвітницькі брошури – «метелики» з творами української літератури та граматиками для недільних шкіл[49]. Проте М. Костомаров першочергово наголошував на потребі в україномовних текстах релігійного змісту, зокрема, з історії церкви, переклади катехізису, житій святих, повчань тощо. Саме ця тематика, на його думку, була найбільш доступною й актуальною для широких верств українського неписьменного населення, тісно пов'язаного з православ'ям[50]. Наступним кроком мали б стати переклади природничих наук: арифметики, космографії, географії, і, зрештою, юридичної літератури для розуміння основ державності[51]. Не досить коректним є твердження В. Сарбея, що М. Костомаров пропонував «зовсім вилучити історію з навчальної програми початкової школи»[52]. Історія, на погляд М. Костомарова, не була потрібною для першочергової «адаптації» української мови під наукову. В його розумінні історична наука вимагає від мови значного ступеня розвитку і на поточній стадії марна[53]. Іншими словами, історик не виступав проти запровадження історії в українській школах взагалі, він вважав, що для цього мова має набути сталості, аби вона змогла влучно передати таку вимогливу дисципліну як історія. В цьому він був послідовним, тобто й опубліковані україномовні історичні твори П. Куліша, наведені вище, М. Костомаров критикував, називаючи їх «макулатурою»[54], але не заперечував саму потребу в цих працях на пізнішому етапі.

Власне, в колі «Основи» з цього часу відбувається перехід від ідей П. Куліша до ідей М. Костомарова. З березня 1862 р. П. Куліш, за словами В. Дудка, остаточно припинив співпрацю з «Основою»[55]. Натомість М. Костомаров, включно зі своєю програмовою статтею у травневому номері за 1862 р., зробив сім публікацій за наступні п'ять останніх номерів «Основи»[56] та навіть вперше опублікував художній україномовний текст під справжнім

[48] Ibid. С. 2.

[49] Ця проблематика була об'єктом дослідження іншої статті, див.: *Tonoian A.* Books, Brochures, and Belonging: Initiatives of the Journal «Osnova» (1861-1863) for Educating Illiterate Ukrainian Population. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія Історичні науки*. 2024. № 3. С. 73-81. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.12

[50] *Костомаров Н.* О преподавании. *Основа.* 1862. № 5. С. 2.

[51] Ibid. С. 3.

[52] *Сарбей В.* Николай Костомаров. О преподавании на южнорусском языке. Мысли южнорусса. *Київська старовина.* 1992. № 3. С. 54.

[53] *Костомаров Н.* О преподавании. *Основа.* 1862. № 5. С. 3.

[54] *Михалевич О.* Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х рр.: з споминів Вол. Менчица. *Україна.* 1925. № 3. С. 67.

[55] *Дудко В.* Українсько-російська двомовність «Основи»: стратегія і практика... С. 180.

[56] «О преподавании» (№ 5, 1862), «Еще заметка об иудеях» (№ 5, 1862), «Християнство і кріпацтво (№ 6, 1862), «Загадка (Із народної казки)» (№ 6, 1862), «Черты народной южнорусской истории» (№ 6, 1862), «Историческая неправда и западно-российский патриотизм» (№ 7, 1862), «Черты южнорусской народной истории» (№ 10, 1862).

іменем[57] (попередні художні публікації неодмінно були підписані псевдонімом «Ієремія Галка»[58]).

Зміна редакційної політики простежується навіть у композиції номерів. З травневого номера 1862 р. усі випуски «Основи» починалися з рубрики «Мысли южнорусса», якраз відкритої програмовою статтею М. Костомарова щодо наукової мови, в якій різні автори порушували теми народної освіти українською мовою. Для «Основи» питання першості в журнальній композиції відігравало надважливу символічну функцію, адже до цього часу журнал майже завжди починався з «Кобзаря» Т. Шевченка. Тепер ця послідовність змінилася, що натякала на актуалізацію проблеми наукової мови для редакції. У серпневому номері за 1862 р. редакцією наприкінці цієї рубрики було оголошено, що М. Костомаров відкриває прийом пожертв на підготовку навчальної україномовної літератури. Він також висловив готовність рецензувати відповідні тексти з релігійної та природничої тематики, якщо такі будуть запропоновані українськими авторами[59].

На заклики М. Костомарова громадськість відгукувалася досить активно. В рубриці «Мысли южнорусса» з'явилися ініціативи й інших діячів, зокрема пропозиція зібрати 2 тисячі рублів і оголосити конкурс на найкращий підручник[60]. Водночас дедалі виразніше артикулювалася головна проблема – нестача коштів, оскільки справа просувалася не досить швидко: за даними редакції, на момент виходу передостаннього вересневого числа «Основи» за 1862 р. (у продаж поступив 24 листопада 1862 р.[61]) було зібрано 538 рублів[62].

Про важливість ініціативи М. Костомарова саме для редакційного кола «Основи» свідчить також стаття секретаря редакції О. Кістяківського під псевдонімом «А. Городиський»[63], в якій він полемізує з російським кореспондентом А. Воскресенським, який сприйняв ідею М. Костомарова щодо неготовності української мови до серйозної науки як аргумент проти її здатності до наукового функціонуванням загалом. О. Кістяківський, хоч і підписав статтю псевдонімом, репрезентував позицію редакції. На це вказує послідовне використання займенника «ми» і заувага про те, що статтю кілька разів перечитували до та після публікації[64]. Основна теза М. Костомарова крізь прочитання О. Кістяківського зводиться до заклику: українські інтелектуали повинні негайно приступити до створення наукових текстів українською, щоби запобігти ситуації, за якої українці здобуватимуть знання чужою мовою і, відповідно, розвиватимуться за чужими культурними моделями.

М. Костомаров іноді справді висував песимістичні міркування щодо майбутнього

[57] *Костомаров Н.* Загадка (Із народної казки). *Основа*. 1862. № 6. С. 44–64.

[58] Детальніше про особливості цього псевдоніму і впровадження національних аспектів у підписані ним твори, див.: *Ясь О.* Багатоликий Микола Костомаров. Київ: Либідь, 2018. С. 255; *Remy J.* Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s. Toronto: University of Toronto Press, 2016. P. 92.

[59] Додаток. *Основа.* 1862. № 8. С. 14.

[60] *Недоборовський З.* И моя лепта. *Основа.* 1862. № 8. С. 13.

[61] *Дудко В.* Хронологія видання «Основи»... С. 210.

[62] Додаток от редакції. *Основа*. 1862. № 9. С. 7.

[63] Про належність цього псевдоніму О. Кістяківському, див.: *Дудко В.* Покажчик імен. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 610.

[64] *Городиський А. [Кістяківський О.].* Чему и как учить наш народ. *Основа*. 1862. № 9. С. 9.

української мови. Найбільш прямо це простежується у спогадах члена Петербурзької громади В. Менчиця[65], який цитує слова В. Костомарова на одному із зібрань: «…українські народні особливості, такі дорогі нашому серцеві, доховаються тільки до того часу, поки залізниці, телеграф та інші здобутки цивілізації не пройдуть у всі закутки нашої рідної землі… Нічого з цих особливостей не залишиться. Загальна літературна російська мова цілком випхне українську мову, навіть з родин, звідусідь, навіть з самих глухих закутків»[66]. Слід окремо відзначити, що М. Костомаров уже тоді розумів зв'язок між науково-технічним прогресом та імперською уніфікацією. Власне, сучасні історичні студії часто базуються на тезі, що технологічний поступ сприяв стиранню локальних культур в імперіях, а М. Костомаров ще в 1860-х рр. висловлював такі інтуїції[67]. Однак висловлювання щодо майбутнього мови слід сприймати як один із сценаріїв, над якими міркував М. Костомаров. У дусі теорії мовленнєвих актів К. Скіннера, подібні заяви не можна оцінювати лише за змістом і контекстом, необхідно враховувати також інтенцію висловлювання[68]. Тобто, йдеться не лише про фіксацію думки щодо майбутнього занепаду мови, а й про практичну інтенцію цього сценарію, яка полягала у тому, аби змінити хід подій через активні дії в сучасності.

З еґо-документів, зокрема листа до О. Конiського від 17 грудня 1862 р., можна зробити висновок, що М. Костомарову йшлося про необхідність активної участі інтелігенції у творенні наукової мови вже тепер, а не чекати, поки наступні покоління скористаються зі здобутків високої художньої літератури. Цей лист варто детально процитувати: «Буду просити Вас, щоб Ви закінчили швидше Вашу щотницю; бо вона без кінця: дробів нема і потрійної лічби треба. Не годиться навмання вигадувати слова та перекладати те, що в науці прийняли всі народи однаково, бо сила не в тому, щоб якось вигадати, як назвати перпендикуляр або циліндр, а в тому, щоб узяти це з народної мови й з народного побуту; а коли цього не знайдете, то краще буде дати це народові так, як воно є в інших, а не так, як Вам хочеться, аби тільки воно було, навіть якщо його ніколи не було. Мені здається, Ви краще в цій справі чините, ніж Мороз. Деякі мудреці в нас тут хотіли писати геометрію, та повигадували таке дивне, що аж за боки схопишся, як почуєш: сторчак – перпендикуляр (!!!) або поручники – паралельні лінії; це нісенітниця![69]

[…] Швидше закінчуйте щотницю та надсилайте, а тут, дасть Бог, розповсюдиться; а Ви там у Полтаві трубіть усім у вуха: clama, ne cessas, quasi tuba exacta vocem tuam[70]… нехай присилають до мене гроші, щоб нам не скупитися, а щедро винагородити тих, хто

[65] Детальніше про В. Менчиця див.: *Гордійчук М.* Володимир Амвросійович Менчиць (1837-1916): історіографічний огляд напередодні сотих роковин з дня смерті. *Вісник НТУ «ХПІ». Серія Актуальні проблеми історії України*. 2015. № 56. С. 13-20.

[66] *Михалевич О.* Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х рр.: з споминів Вол. Менчица. *Україна*. 1925. № 3. С. 67.

[67] Пор.: *Кравченко В.* Провінційні пошуки колективної ідентичності: випадок Слобідської України. *Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.* Львів, 2020. С. 121.

[68] *Skinner Q.* Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*. 1969. Vol. 8. No. 1. P. 37-38.

[69] У цьому фрагменті, як відомо з листа до О. Бодянського 25 березня 1863 р. (адресант невідомий), М. Костомаров критикує надісланий йому український переклад підручника з геометрії М. Симонова через погану термінологію, див.: Лист до О. Бодянського (25.03.1863). *ІР НБУВ*. Ф. X. Спр. 30335. Арк. 2.

[70] Це латинський вираз з біблійного уривку, зокрема з книги пророка Ісаї 58:1: «Волай на все горло, не стримуйся, – піднеси свій голос, як труба».

працюватиме для народної освіти. А то мало, дуже мало. А то мало, дуже мало. Нехай дають; по карбованцю збирайте, хто скільки може, та шліть швидше гроші»[71]. Схожі думки та заклики до активного створення наукової літератури М. Костомаров висловлював і в листі до В. Гнилосирова від 30 грудня 1863 р.[72] Відтак, М. Костомарову йшлося про те, аби запобігти тому песимістичному сценарію, який він, подекуди, висловлював в колах громади. Його тон дуже практичний, майже ультимативний, що цілком співвідноситься з тезами О. Кістяківського в полеміці з А. Воскресенським. М. Костомаров рекомендував при складанні відповідної літератури пропускати терміни крізь два послідовних критерії: 1) чи є відповідник терміну в народному вжитку; 2) за відсутності відповідника – запозичувати усталені терміни з інших мов, але не стилізувати від себе під народну говірку. Не можна сказати, що на сторінках «Основи» звучала винятково ця версія творення української наукової термінології. П. Єфименко вважав, що закінчення термінів мають відповідати формам української мови (себто пропонував варіант адаптації, а не запозичення)[73], але все ж М. Костомаров був безсумнівним авторитетом для тогочасного кола Петербурзької громади не лише з історії, але й з української мови, що підтверджується синхронними згадками сучасників[74].

Попри високий статус М. Костомарова, на збір грошей і просування ініціативи підготовки наукових видань прямо впливали внутрішньоредакційні проблеми в журналі «Основа». Якщо у 1861 р. М. Костомаров активно впливав на редакційну політику журналу, то після конфлікту з В. Білозерським, спричиненого розбіжностями їхніх поглядів на студентські протести, пов'язані з арештом і засланням професора П. Павлова 8 березня 1862 р., ситуація докорінно змінилася[75]. Конфлікт загострився після публікації розглянутої статті М. Костомарова у травневому номері «Основи» (число вийшло в світ 5 липня 1862 р.[76]), адже, як звернув увагу В. Дудко, В. Білозерський самочинно додав ім'я Марка Вовчка в перелік письменників, які найбільше долучилися до розбудови української художньої мови, бо в оригінальному рукописі автор її не називав[77]. Від цього моменту, з

[71] *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським. *Україна*. 1925. № 3. С. 73-74.

[72] *Житецький І.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народніх книжок. *Україна*. 1925. № 3. С. 70.

[73] *Єфименко П.* По поводу заметки г. Левченка «О русинской терминологии». *Основа*. 1862. № 8. С. 45; Окремої розвідки також потребує глобальна «основ'янська» дискусія щодо створення українського наукового словника на сторінках «Основи». На ці аспекти звертали увагу: *Moser M.* Osnova and the Origins of the Valuev Directive. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2017. Vol. 4. № 2. P. 39-95; *Surman J.* Science and Terminology in-between Empires: Ukrainian Science in a Search for its Language in the nineteenth century. *History of Science*. 2019. Vol. 57. № 2. P. 260-287. DOI: https://doi.org/10.1177/0073275318800637

[74] *Михалевич О.* Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х рр.: з споминів Вол. Менчица. *Україна*. 1925. № 3. С. 67; *Белозерская Н.* Николай Иванович Костомаров, 1857-1875 гг. *Русская старина*. 1886. № 3. С. 612.

[75] М. Костомаров не підтримав дії студентів. Детальніше висвітлення цієї ситуації див.: *Дудко В.* Стаття Івана Лашюнкова «Об отношении галицких русинов к соседям»: атрибуція, проблематика, контексти. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 294; *Ясь О.* Багатоликий Микола Костомаров. Київ: Либідь, 2018. С. 181-183.

[76] Журнал міг виходити з затримкою в місяць-півтора, не враховуючи час на пересилку до українських губерній: *Дудко В.* Хронологія видання «Основи»... С. 209.

[77] Це стало підставою для тривалої історіографічної містифікації про нібито схвальне ставлення М. Костомарова до Марка Вовчка. Детальніше див.: *Дудко В.* Марко Вовчок в «Основі»: реалії та міфи. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 390.

липня 1862 р. М. Костомаров у листах дедалі частіше критикував редактора за хронічні запізнення у виході «Основи».

Хоча в листі до Н. Тарновської від 27 липня 1862 р. М. Костомаров, критикуючи журнал за запізнення з виходом, все ж писав, що помирився з В. Білозерським, це не протривало довго[78]. У листі до О. Кониського від 17 грудня 1862 р. М. Костомаров нарікав, що «це проклятуще гаяння у Білозерського Основу згубило...»[79]. Але з надісланого двома тижнями пізніше листа до Г. Данилевського (29 грудня 1862 р.) стає чітко зрозуміло, що для М. Костомарова фактично взагалі будь-яка співпраця з редактором «Основи» була вже неможливою: «Гроші, пожертвувані Вами, 35 р., про які Ви пишете, я не наважуся отримати від пана Білозерського і навіть категорично вважаю це неможливим, та і щоб уникнути невдоволення, не стану до нього звертатися; а тому, якщо Ви бажаєте посприяти зі свого боку, то візьміть ці гроші самі й передайте мені. Тоді я прийму їх із найглибшою вдячністю від імені України»[80]. Парадоксально, але саме в момент, коли співпраця з редакцією «Основи» була б для М. Костомарова найбільш жаданою через цінність органу для просування збору на книжки, його роль у редакційних справах через наведені конфліктні епізоди хоч і не зовсім припинилась[81], але, за словами В. Дудка, була фактично маргінальною[82].

Втім, накопичити певні кошти М. Костомарову все ж вдалося. О. Барвінський зазначав, що ця ініціатива уможливила зібрати до 5 тисяч рублів на потреби видання україномовних книг, однак цю цифру варто дещо уточнити[83]. Орієнтуючись на опубліковані звіти М. Костомарова на сторінках «Санкт-Петербургских ведомостей»[84] впродовж 30 січня – 3 липня 1863 р., можна стверджувати, що в його розпорядженні було 3 400 рублів[85]. Загальна сума могла бути дещо більшою, оскільки на деякі видання вже були виділені гроші, зокрема було опубліковано першу частину «Оповідань з Святого Письма» С. Опатовича, арифметика і граматка О. Кониського, також підручник з арифметики Д. Мороза, праця з зоології П. Каховського та переклади Євангелія М. Костомарова та П. Морачевського[86].

Збереглися свідчення щодо розповсюдження «Оповідання з Святого Писання» С. Опатовича. Так, відомо, що було надруковано наклад в 10 тисяч екземплярів за ціною

[78] *Дудко В.* Хронологія видання «Основи»... С. 191–192.
[79] *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським. *Україна*. 1925. № 3. С. 74.
[80] *Костомаров М.* Лист до Г. Данилевського (29.12.1862 р.). *РНБ.* Ф. 236. Спр. 28. Арк. 3 (архів родин Дудків).
[81] Приклад повного розриву стосунків між «двома адептами однієї ідеї» на початку 1860-х рр. трапився між В. Антоновичем і П. Кулішем. Детальніше див: *Ульяновський В.* «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами. *Київська старовина*. 1999. № 1. С. 125.
[82] *Дудко В.* Стаття Івана Лашонкова «Об отношении галицких русинов к соседям»: атрибуція, проблематика, контексти. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 294.
[83] *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтеліґенції й літератури. *ЗНТШ.* 1918. Т. CXXVI-CXXV. С. 85.
[84] Після припинення «Основи» в лютому 1863 р. М. Костомаров використовував цей періодичний орган як основний канал для інформування про хід ініціативи з видання україномовної наукової літератури.
[85] Усі звіти, включно з прізвищами осіб, що надавали пожертви, опубліковано. Див.: Викази жертв на популярні видання. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова: зібрані заходом Академічної комісії української історіографії.* Київ, 1928. С. 164–167.
[86] *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтеліґенції й літератури... С. 85.

примірника в 10 копійок[87]. Значну частину примірників, навіть незважаючи на мізерну ціну, планувалося роздавати безкоштовно. Так, Д. Пильчиков з Полтави писав 22 липня 1863 р., що 20 липня отримав від С. Опатовича усі 400 екземплярів його «Оповідань», які зобов'язується розповсюдити так: ««100 примірників я беру на свій рахунок, а гроші постараюся надіслати якнайшвидше і сподіваюся роздати їх по повітах, найближчих до Полтави. 100 примірників узяв один розсудливий мировий посередник у Лебединський повіт Харківської губернії. 50 примірників бере один мій знайомий у Роменський повіт. Решту постараюся продати на Іллінській ярмарці і після [неї]. Необхідно, щоб освічені люди купували й дарували простим людям, бо населення, хоча й охоче читає малоросійські книжки, особливо релігійного змісту, але воно залякане божевільними діями адміністрації»[88].

Хоча розповсюдження фактично збіглося з набуттям чинності Валуєвського циркуляру від 18 липня 1863 р. і згортанням ініціативи М. Костомарова щодо розповсюдження україномовної наукової літератури, у першу чергу релігійної[89], робота С. Опатовича встигла розійтися серед читачів із українських губерній. Вже пізніше про неї в контексті наукової мови і термінології схвально відгукувався В. Антонович: «автор майстерно орудує народною мовою, просто, але разом цікаво і артистично розказує про найголовнійші події старого завіту, терміни і образи скрізь у нього дуже вдалі, через що оповідання цілком доступні зрозумінню дітей і простих людей, а знання побуту і розуміння українського люду, при високому моральному ідеалі автора, надають цій праці особливу вагу»[90].

В умовах неможливості продовжувати видавничий процес, М. Костомаров передав залишені гроші, близько 4 тисяч рублів, до Петербурзької академії наук з умовою, що ці гроші мають стати премією автору за найкращий і найбільш ґрунтовний науковий словник української мови. Такий проєкт було здійснено майже через пів століття, він був виданий у 4-х томах в 1907-1909 рр. силами Бориса Грінченка й інших членів «Киевской старины»[91].

Щодо періоду існування «Основи», цікавою видається стаття В. Гнилосирова «Пять день з життя Х-го студента» в передостанньому числі журналу (№ 9, 1862), де він у художній формі переповідав, як продавав україномовну літературу на ярмарках в Охтирці та Каплунівці Харківської губернії[92]. Загалом, реакція на українські книжки була соціально неоднорідною. Якщо серед поміщиків і чиновництва, переважно російського походження, ці видання викликали зневажливі коментарі[93], то серед селян, навпаки, спостерігалося

[87] *М.К.* С. Опатович і М. Савич (посмертна згадка). *Зоря*. 1892. № 14. С. 278.
[88] *Пильчиков Д.* Лист до до С. Опатовича (22.07.1863 р.). *РНБ*. Ф. 608. Оп. 1. Спр. 3261. Арк. 1-1зв. (архів родини Дудків).
[89] *Ясь О.* Багатоликий Микола Костомаров. Київ: Либідь, 2018. С. 188.
[90] *М.К.* С. Опатович і М. Савич (посмертна згадка)... С. 288.
[91] *Житецький І.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народніх книжок. *Україна*. 1925. № 3. С. 72.
[92] *Гавриш А.[Гнилосиров В.].* Пять день з життя Х-го студента. *Основа*. 1862. № 9. С. 60-73. Про належність псевдоніму «А. Гавриш» В. Гнилосирову, див.: *Дудко В.* Покажчик імен. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 603-604.
[93] *Гавриш А. [Гнилосиров В.].* Пять день з життя Х-го студента... С. 71-72.

щире здивування: «повсякденна мова» раптом постала як мова книги[94]. В. Гнилосиров зазначав, що під час продажу він також зачитував уривки з «Хмельнищини» П. Куліша, які слухачі сприймали з глибокою зацікавленістю. Один із присутніх відгукнувся так: «й їсти можна відцуратьця, й роботу забути – усе б тільки слухав; як-то воно гарно та до діла ж то все!...»[95].

Ці епізодичні свідчення мають суттєве значення: вони фіксують момент світоглядного зсуву. В офіційному імперському вжитку українська мова позиціонувалася як «етнографічний релікт», припустимий лише у фольклорно-історичних текстах (наприклад, у працях Археографічної комісії). Її актуалізація як мови сучасного інтелектуального життя сприймалася як виклик імперії. Сам факт того, що звичайною «народною» мовою продукувалися тексти, що захоплювали й зворушували, підважував уявлення про українське як винятково минуле. Таким чином, стратегія «Основи» щодо поступової підготовки української мови для наукових потреб, формувала підґрунтя модерного українського націоналізму, у якому йшлося не лише про визнання мови, а про проектування майбутнього через неї[96]. Трансформація української мови в наукову, отже, була умовою виживання, бо мова не може розвиватися як пам'ятка, вона повинна бути частиною модерності, щоб не зникнути, як писав М. Костомаров, у добу телеграфів і залізниць.

Висновки. Мовну специфіку журналу «Основа» влучно передає фраза П. Куліша, висловлена в листі до О. Алчевського у лютому 1863 р.: «Я говорю не власне про український журнал, але про журнал *для* українців або південнорусів»[97]. Цей підхід відбився і в розумінні української мови як потенційної мови науки. Хоча в журналі насправді з'явилося небагато україномовних наукових публікацій, поява питання про наукову мову в публічному дискурсі стала важливим маркером спроможності української мови та інструментом проєктування її наукового потенціалу.

Редакційна мовна стратегія формувалась під впливом авторитетних інтелектуалів Петербурзької громади, насамперед П. Куліша і М. Костомарова, які по-різному уявляли шляхи становлення української наукової мови. Для П. Куліша головним критерієм була мовна спроможність передавати зміст високих культурних форм: в першу чергу, Біблії та Шекспіра. Саме тому він вважав за необхідне насамперед розвинути українську художню мову до рівня, на якому стане можливим і підготовка наукових текстів. У межах цього бачення П. Куліш виступав з критикою І. Котляревського, вважаючи, що його мова не є придатною для високих форм, а відтак і наукової мови. Це спричинило складні стосунки «основ'ян» з авторами через надвисокі або, краще сказати, специфічні вимоги до якості україномовного матеріалу і відверто невдалу комунікацію редакції. Отже, у П. Куліша наукова мова постає не як сьогоднішнє завдання, а як наслідок ширшого мовного процесу та культурного дозрівання українства.

На відміну від Куліша, М. Костомаров розглядав мовне питання крізь призму

[94] Ibid. С. 71.
[95] Ibidem.
[96] *Котенко А., Мартинюк О., Міллєр А.* «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії. *Український гуманітарний огляд*. 2012. № 16–17. С. 85–88.
[97] Цит. за: *Дудко В.* Українсько-російська двомовність «Основи»: стратегія і практика... С. 179.

потенційної асиміляції. У контексті імперської модернізації він убачав загрозу повної русифікації українського населення. Відтак, на його думку, єдиною відповіддю могло стати створення інституційних засад україномовної освіти, зокрема шляхом формування корпусу наукової літератури. У статті «О преподавании» (№ 5, 1862) М. Костомаров оголосив про відкриття збору на підготовку україномовних підручників та наукової літератури з релігійних, природничих і правничих дисциплін. Його мовна стратегія спиралася на два принципи: використання лексики, запозиченої з живої народної мови, та, за відсутності відповідників, залучення термінів іншомовного походження, вже усталених у науковому обігу. Водночас він критично ставився до тенденцій стилізувати українську мову під селянське мовлення задля досягнення більшої «автентичності». Ініціатива М. Костомарова уможливила появу низки україномовних видань, головними серед яких були «Оповідання з Святого Письма» С. Опатовича, підручники з арифметики, граматики і зоології. Значна частина накладів розповсюджувалася безкоштовно, і свідчення сучасників демонструють зацікавлення селянства в україномовній літературі. Залишки коштів, що не вдалося використати через обмеження, спричинені Валуєвським циркуляром, були використані для реалізації «Словника української мови» Б. Грінченка у 1907–1909 рр.

Попри напружені стосунки з редактором В. Білозерським, обидва діячі суттєво вплинули на мовну стратегію «Основи». Якщо співпраця з П. Кулішем була остаточно припинена навесні 1862 р., то, незважаючи на конфлікти, М. Костомаров залишився одним із ключових орієнтирів для журналу до завершення його існування. Саме його погляди у контексті наукової мови визначали ідейну рамку пізньої «Основи» від започаткованої ним рубрики «Мысли южнорусса» (з № 5, 1862) з якої розпочинався журнал до свого припинення на жовтневому номері, що побачив світ у лютому 1863 р.

Як зазначав В. Білозерський у передплатному оголошенні «Основи» на 1863 р.: «Ми повинні, до часу, видавати «Основу» на двох споріднених мовах...»[98] – це «до часу» і стало наскрізною ідеєю журналу в мовному питанні. Попри розбіжності у баченнях, саме на перетині підходів П. Куліша й М. Костомарова виникло інтелектуальне поле, в якому «Основа» орієнтувала подальші покоління українських активістів на розвиток наукової української мови. Таким чином, «Основа» трактувала наукову українську мову як проєкт майбутнього, ще не реалізований, але вже артикульований.

Armen Tonoian

Ukrainian as a Language of Science in the Views of the Journal 'Osnova' (1863–1863)

Abstract: This article explores the role of the journal 'Osnova' as the first legal platform for the Ukrainophile movement within the Russian Empire to raise the idea of using the Ukrainian language for scientific writing. Special attention is devoted to the conceptual positions of Panteleimon Kulish and Mykola Kostomarov. Kulish consistently emphasized the need to develop a high literary style as a prerequisite for the formation of scientific language, criticizing the vernacular tone of Ivan Kotliarevsky as insufficient for serious intellectual work.

[98] *Белозерский В.* IV [Четверте передплатне оголошення]: «Основа, южнорусский литературно-ученый вестник», будет издаваться и в 1863 году. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії.* Київ, 2024. С. 564.

Simultaneously, Kostomarov, anticipating the threat of cultural assimilation, advocated for the immediate creation of a Ukrainian-language corpus of scientific texts. Through analysis of publications, private correspondence, and editorial decisions, the article highlights concrete practices aimed at establishing Ukrainian as a suitable language for science. Among these practices were the development of editorial criteria for Ukrainian-language texts, the establishment of the 'Mysli Yuzhnorussa' ('Thoughts of a South Russian') rubric, and the coordination of fundraising initiative to support the publication of textbooks and scientific literature in religious, natural, and legal subjects. As part of this initiative, the first part of S. Opatovych's Biblical history was published and widely circulated across the Ukrainian gubernias. The findings demonstrate that, despite various challenges such as a limited pool of Ukrainophone contributors, internal editorial disagreements, and inconsistent communication with correspondents, 'Osnova', guided primarily by the visions of Kulish and Kostomarov, initiated the first systematic efforts toward the development of Ukrainian as a scientific language.

***Keywords**:* 'Osnova' journal, language question, editorial policy, Panteleimon Kulish, Mykola Kostomarov, Ukrainophilism, second half of the 19th century